

Б 79

2257

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. Драгоманова

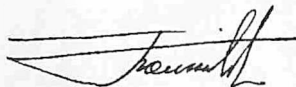
БОЛТІВЕЦЬ Сергій Іванович

УДК 37.015.3

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОГІЄНИ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310058

Київ – 2005

1865
БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті психології імені Г.С.Костюка АПН України.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор, академік АПН України **Максименко Сергій Дмитрович**, Академія педагогічних наук України, м. Київ, академік-секретар Відділення психології, вікової фізіології та дефектології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент АПН України **Татенко Віталій Олександрович**, Інститут соціальної та політичної психології АПН України, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень

доктор психологічних наук, професор **Савчин Мирослав Васильович**, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри психології

доктор психологічних наук, професор **Фомічова Людмила Іванівна**, Інститут корекційної педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, завідувач кафедри сурдопедагогіки

Провідна установа: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, відділ психології трудової та професійної підготовки, м. Київ

Захист відбудеться «18» травня 2005 р. о 14 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «14» квітня 2005 року.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Проблема дослідження. Проблема самореалізації та соціалізації людини в онто- і філогенезі виступає об'єктом неперехідного зацікавлення людинознавчих наук – філософії, психології, педагогіки, медицини, соціології впродовж усього періоду їх розвитку. Душевний добробут людини залежить як від неї самої, так і від тих людей, що її оточують, утворюючи системи соціальних взаємозв'язків, визначаючи суспільну самоорганізацію. Фундаментальною закономірністю суспільного життя є постійне ускладнення цієї самоорганізації і, як наслідок, – структури соціальних взаємин, людської особистості, її психічної діяльності. Тому духовне та інтелектуальне самовираження людини, створення психолого-педагогічних механізмів актуалізації її латентних задатків, здібностей і таланту, самовідновлення її особистості з метою забезпечення повноти, цілісності та гармонійності у здійсненні нею усіх психосоціальних функцій становить собою об'єкт вивчення переважної частини світових гуманітарних досліджень.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного узагальнення й розвитку методологічних засад розробки проблеми збереження психічного здоров'я у процесі навчання і виховання дитини, підлітка, юнака, забезпечення необхідних для цього педагогічних і психосоціальних умов. Це пов'язано насамперед із природною потребою в забезпеченні цілісного підходу до вивчення психічного здоров'я людини, основних закономірностей його збереження і зміцнення в онтогенезі психолого-педагогічними методами, зокрема підвищення стійкості психічної цілісності особистості на різних вікових етапах розвитку, здатності психіки дітей та учнів до опору різноманітним негативним впливом соціально-екологічного характеру у поєднанні з психологічною адаптацією до умов змінюваного суспільного середовища.

Педагогічні і психологічні дослідження, спрямовані на теоретичну і прикладну (ужиткову) розробку проблем збереження психічного здоров'я дітей та учнів у процесі їх навчання і виховання, виразно окреслюють маловивчену досі психогігієнічну сферу. Оволодіння знаннями про неї дає змогу розвинути ціннісне ставлення до людини на всіх вікових етапах її життя, сприяти цілісному становленню особистості і самовираженню її індивідуальності.

Ускладнення факторів соціально-психічного життя людини зумовило необхідність порівняльно-історичного аналізу тенденцій теоретичного і методологічного вирішення психогігієнічної проблематики на різних етапах розвитку цивілізації, зокрема від найдавніших часів до першої половини ХХ століття включно у працях її найвидатніших представників –

Абу Алі ібн Сіні, Аристотеля, К.Галена, І.Гізеля, Б.Д.Грінченка, В.Гумбольдта, Демокріта, Епікура, Я.П.Козельського, Я.А.Коменського, Г.Кохніського, О.О.Потебні, Ф.Прокоповича, І.О.Сікорського, Г.С.Сковороди та інших.

Впродовж другої половини ХХ століття проблеми психогієни розглядалися у працях І.І.Беляєва, Я.Н.Воробейчика, К.Гехта, С.М.Громбаха, А.Б.Добровича, J. Pertejo de Alcamí, Є.А.Поклітара, Н.Сарторіуса, Г.М.Сердюковської, В.Франкла та багатьох інших дослідників.

Достовірно встановлено є психогенність шкільного навчання (С.М.Громбах, R. Debré, В.Ю.Каган, І.О.Сікорський, В.О.Сухомлинський, Г.К.Ушаков та ін.), що викликає професійну потребу педагогічних працівників враховувати психогієнічні аспекти навчальної і виховної роботи, зокрема способи і прийоми збереження психічного здоров'я учнів.

Філософські, педагогічні й психологічні дослідження, присвячені цій проблемі, визначають методологічні завдання побудови системи принципів нормології (теорії норми) психічного здоров'я дитини, підлітка, юнака, аналізують розроблені до неї підходи (П.Б.Ганнушкін, Л.Коженевський, А.А.Корольков, В.П.Петленко, П.Рамсей, Р.Уільямс, М.Ярош та ін.).

Проблема психічної норми, розглянута у зазначених працях, відображає концептуальні засади дослідників, недостатні для теорії і методики психогієнічної роботи педагогів. Її складність і масштабність, за визначенням П.Б.Ганнушкіна, «настільки колосальна, що розраховувати на її вирішення у скільки-небудь близькому майбутньому було б рішуче нічим не виправданою ілюзією». Водночас наукове розв'язання цієї проблеми в теорії педагогічної та вікової психології, зокрема в сфері розробки культурно-історичної мети виховання та відповідного їй ідеалу людини не можна відкидати з огляду на всезростаючі суспільні запити, зумовлені ускладнюваними соціальними взаєминами.

Педагогічні парадигми практичної діяльності учителя в цьому напрямку створені Ш.О.Амонашвілі, Б.Е.Вульфовим, М.М.Поташником, І.О.Синицею, а деонтологічні ілюстрації до діяльності лікарського персоналу – Є.І.Ліхтенштейном. Цим самим ідея педагогічного такту учителя і лікарська етика обов'язку (деонтології) набули свого гуманістичного вираження у власному професійному вимірі – для кожної з людинознавчих професій, але не для їх етично-фахового поєднання.

Продуктивне значення для забезпечення найкращих з можливих умов психічного розвитку учнів має педагогічна теорія і методика оптимізації навчально-виховного процесу, розроблена Ю.К.Бабанським, дослідження психологічного клімату у педагогічному колективі, виконані Н.П.Апікеевою, концептуальна постановка проблеми психогієнічної освіченості,

культури і відповідальності учителів, здійснена О.О.Дубровським у «Відкритому листі лікаря учителю».

Відзначаючи маловивченість теоретичних і методичних аспектів педагогічної психогієни, слід констатувати, що в педагогічній і психологічній літературі бракує праць, які вичерпно висвітлюють дезадаптаційні наслідки інтелектуального та емоційного перенапруження учнів у навчально-виховному процесі, їх діагностику, складність основних компонентів навчальної діяльності, насиченість навчальними елементами змісту матеріалу, типологію і функції педагогічної оцінки як психогенного фактора, критерії та методи комплексної психогієнічної оцінки навчально-виховного процесу.

Особливе значення має розроблення прикладного (ужиткового) аспекту методики педагогічної психогієни, що ґрунтується на вивченні психолого-педагогічних закономірностей виникнення і процесуальності соціально- та еколого-психологічних депресорів. Ступінь їх психогенності залежить від соціального середовища, в якому перебуває дитина або підліток, зокрема рівня освіченості, культурно-етнічних особливостей референтної групи. Виходячи з цього, теоретично-методичні основи педагогічної психогієни мають стати базовим компонентом професійної психолого-педагогічної підготовки вчителів, вихователів, психологів, керівників освітніх закладів так само, як і набуття ними відповідних умінь, яких потребує практична педагогічна і психологічна діяльність в умовах різних мікросоціальних угруповань, навчально-виховних закладів різних типів.

Соціальна, професійно-педагогічна і психологічна значущість проблеми теоретичного та методичного обґрунтування системи збереження, зміцнення і охорони психічного здоров'я дітей та підлітків у навчально-виховному процесі зумовили **вибір теми** дисертаційного дослідження: «Теоретико-методичні засади педагогічної психогієни».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Робота виконувалась згідно з темою лабораторії вікової фізіології та шкільної гігієни Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України «Визначення норм психічного і фізіологічного розвитку учнів» (№ держ. реєстрації 0101U000534); програмою «Діти Чорнобиля» за темами Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України: «Психогієна діяльності учня й еколого-психологічні депресори» (1993 р.), «Педагогічна психогієна. Порадник психолога центру розвитку здорової дитини» (1994 р.), «Консультативні семінари з педагогічної психогієни для психологів центрів розвитку здорової дитини» (1995 р.), наукове керівництво якими здійснював автор; за науково-дослідними темами Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка «Крите-

рії оцінки якості психічного здоров'я дітей. Регуляційно-контрольні стандарти» (1996-1999 рр.), «Методологічні, теоретичні та методичні основи формування змісту загальної середньої освіти учнів» (2000 р.).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту психології імені Г.С.Костюка АПН України 22 лютого 2001 р., протокол № 2, та узгоджена Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні 11.04.2001 р., протокол № 4.

Об'єкт дослідження – психогігієнічні особливості процесу виховання і навчання.

Предмет дослідження – закономірності і механізми психогігієнічних аспектів організації навчально-виховного процесу закладів освіти.

Мета дослідження полягає у розробленні теоретичних і методичних засад педагогічної психогігієни, визначенні найголовніших психолого-педагогічних принципів їх застосування, а також способів забезпечення оптимальних умов психічного розвитку дітей та учнів, формування культури їх психічного здоров'я і професійної психогігієнічної позиції педагогічних працівників.

Головні гіпотези дослідження:

1. Розвиток людинознавчих уявлень від найдавніших часів до кінця ХХ століття включає в себе як необхідний компонент розроблення проблеми психічного самозбереження особистості, суспільств і відтак – цивілізації в цілому. Закономірний процес ускладнення суспільної самоорганізації і людської особистості в ній зумовлює посилення потреби у формуванні психолого-педагогічних механізмів забезпечення індивідуальної та соціальної психогігієни кожного нового покоління дітей та учнів як передумови їх адаптивного входження до динамічно оновлюваних суспільних утворень.

2. Ступінь психогенності середовища безпосередньо пов'язаний з рівнем освіченості, культурно-етнічними, соціальними та віковими особливостями референтної групи учнів, педагогів, батьків.

3. Виховання здатності до саморегуляції та самовідновлення психічних станів є головним критерієм індивідуальної психогігієни учня і найважливішим завданням педагогічної психогігієни у навчально-виховному процесі середньої загальноосвітньої школи.

4. Цілісний підхід до вивчення психічного здоров'я учня та здійснення педагогічного впливу з метою його збереження і зміцнення можливий за умови застосування моделі вікової змінюваності індивідуальної норми психічних станів дитини і підлітка.

5. Методика психогігієнічної діагностики та прогнозування ґрунтується на засадах:

- розвитку механізмів індивідуальної соціорегуляції;
- врахування вікової періодизації соціорегуляційних етапів відповідно до моделей змінюваності індивідуальної психічної норми;
- трансформації лімінальної (порогової) динаміки соціального сенсу;
- виявлення і формування адаптивних здібностей дітей та підлітків;
- психологічного прогнозування динаміки психічного здоров'я та створення умов для її вияву методами оперативного і лонгітюдного впливу.

Виходячи із визначеної мети та гіпотез, ми сформулювали такі **завдання**:

1. Теоретично обґрунтувати психогігієнічну концепцію навчально-виховного процесу.
2. Виявити філогенетичні закономірності психолого-педагогічного змісту індивідуальної психогігієни на основі логіко-історичного аналізу літературних джерел.
3. Дослідити психолого-педагогічні засади становлення психогігієни як синтетичної сфери знань і практичної діяльності.
4. Визначити культурно-етнічні виміри психогігієни у взаємозумовленості і протиріччях родинно-суспільного виховання, факторах особистісного самоспіввіднесення із природними і штучними ідеалами, виявах індивідуальної креативності.
5. Розробити методологію психічної норми як засобу визначення індивідуальної типології психічного здоров'я і моделей вікової змінюваності індивідуальної норми психічних станів.
6. Розкрити педагогічні та психологічні умови збереження цілісності індивідуального становлення особистості учня, шляхи і засоби формування психогігієнічної позиції педагогів.
7. З'ясувати способи виховання здатності учнів до саморегуляції та самовідновлення психічних станів та критеріальні показники вихованості у цій сфері.
8. Створити методику психогігієнічної діяльності вчителя, вихователя, психолога щодо забезпечення цілісного підходу до вивчення психічного здоров'я учня та здійснення педагогічного впливу на основі прогностичної моделі індивідуальної норми його психічних станів.
9. Визначити надійні психолого-педагогічні параметри комплексної методики психогігієнічної оцінки навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи.
10. Провести апробацію результатів застосування методики педагогічної психогігієни у практичній діяльності освітніх закладів різних типів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: цілісний

та системний підходи в психології та психофізіології (П.К.Анохін, В.Ф.Ломов, С.Д.Максименко, В.С.Мерлін та ін.); принципи психологічної теорії діяльності (Б.Г.Ананьєв, Г.О.Балл, О.М.Леонт'єв, С.Д.Максименко, С.Л.Рубінштейн та ін.); діяльнісне опосередкування особистісного розвитку (Г.С.Костюк, С.Д.Максименко та ін.); культурно-історична концепція психічного розвитку (Л.С.Виготський, О.М.Леонт'єв, С.Д.Максименко та ін.); принцип єдності свідомості і діяльності (Б.Г.Ананьєв, Г.О.Балл, Г.С.Костюк, О.М.Леонт'єв, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн та ін.); принципи професійної гігієни душі вихователя (Я.Корчак), духовної природо-відповідності виховання і навчання психофізичному естwu дитини (С.Ф.Русова, Я.Ф.Чепіга та ін.).

Педагогічна психогігієна навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи розглядається як синтетична психолого-педагогічна система, що забезпечує збереження і підтримку повного та безперешкодного індивідуального розвитку особистості в умовах гармонійних психосоціальних взаємин.

Методи дослідження. Зміст дослідження та його спрямованість зумовили використання комплексу теоретичних та емпіричних методів у їх взаємозв'язку:

- теоретичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, методи аналізу, систематизації, узагальнення, проектування);

- емпіричні (спостереження; експеримент, що включає констатуючий, формуючий і контрольний етапи; камерний експеримент як невеликий за обсягом і статистичною вибіркою дослід спеціального внесення до педагогічного процесу принципово важливих змін відповідно до завдань дослідження і гіпотези для наближеної перевірки ідей і досліджуваних підходів; експертний метод; анкетування; інтерв'ювання і тестування; аналіз продуктів діяльності; хронометрія; метод математичної статистики; методи проектування і конструювання педагогічного процесу; метод психологічної реконструкції).

База дослідження. Середні загальноосвітні, вищі навчальні заклади та заклади післядипломної освіти України.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що вперше поставлена і комплексно розв'язана проблема змісту і сутності педагогічної психогігієни навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи на основі цілісного підходу до вивчення психічного здоров'я учня та здійснення педагогічного впливу на основі прогностичної моделі індивідуальної норми його психічних станів.

Доповнено встановлені взаємозв'язки між ступенем психогенності середовища та рівнем освіченості, культурно-етнічними і соціальними

особливостями референтних груп учнів, педагогів, батьків, а також психолого-педагогічну закономірність, що полягає у виділенні головного критерію індивідуальної психогігієни учня та найважливішого завдання педагогічної психогігієни навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи – міри вихованості індивідуальної здатності до саморегуляції та самовідновлення психічних станів дітей і підлітків.

Дістало подальшого розвитку розроблення інструментарію психогігієнічної діагностики та прогнозування, що ґрунтується на вперше виявлених нових психологічних засадах розвитку механізмів індивідуальної саморегуляції, врахування вікової періодизації психорегуляційних етапів відповідно до моделей змінюваності індивідуальної психічної норми, трансформації лімінальної (порогової) динаміки соціального сенсу, виявлення і формування адаптивних здібностей дітей та підлітків, психолого-педагогічного моделювання прогнозованих станів і створення умов для їх вияву методиками оперативного та лонгітюдного вимірювання.

Визначені надійні психолого-педагогічні параметри комплексного інструментарію психогігієнічної оцінки навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи.

Обґрунтованість і достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечувались: а) комплексним застосуванням методів дослідження; б) використанням методології системного підходу; в) верифікацією результатів в експериментально змінюваних умовах; г) застосуванням різних видів статистичного аналізу експериментальних даних; д) використанням взаємодоповнювальних методик; е) взаємозіставленням теоретичних і практичних результатів; є) репрезентативністю вибірки учасників масового психолого-педагогічного експерименту, на всіх трьох етапах якого брали участь 6527 учнів загальноосвітніх шкіл і шкіл-інтернатів, 3712 педагогічних працівників, в тому числі вчителів, вихователів, соціальних педагогів, практичних психологів, керівників освітніх закладів, 216 методистів, викладачів вищих навчальних закладів, наукових працівників, аспірантів, здобувачів; ж) достатньою тривалістю проведеного емпіричного дослідження, включаючи масовий і камерні психолого-педагогічні експерименти (1992-2000 роки), участю у його проведенні різнофахових дипломованих спеціалістів, зокрема педагогів основних спеціальностей, практичних психологів, лікарів-психіатрів, педіатрів, інших вузьких фахівців.

Практичне значення одержаних результатів дозволяє застосовувати теорію і методику педагогічної психогігієни для забезпечення психічного здоров'я учасників навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи.

Основні положення психогігієнічної теорії і методики становлять собою базу професійних знань та умінь педагогічних працівників і можуть бути використані для практичного розроблення змісту фахової підготовки та кваліфікаційного удосконалення відповідних категорій спеціалістів.

Створені моделі вікової змінюваності індивідуальної норми психічних станів учнів, методика психогігієнічної діяльності вчителя, вихователя і психолога, психолого-педагогічні параметри комплексної методики психогігієнічної оцінки навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи дають змогу педагогічним працівникам, в тому числі соціальним педагогам, практичним психологам, здійснювати систему практичних заходів щодо забезпечення збереження, зміцнення і первинної профілактики психічного здоров'я дітей та підлітків.

Комплекс психогігієнічної діяльності, створюваний в результаті практичного втілення теоретичних і методичних положень даної роботи, сприятиме взаємоузгодженню педагогічного впливу і психологічної підтримки особистості учня, запобіганню кризових ситуацій у процесі навчання і виховання, підвищенню рівня домагань і креативних можливостей всіх учасників навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи.

Апробація і впровадження результатів дослідження.

Результати досліджень, представлених у дисертації, проходили апробацію і впроваджувались у формі:

– проведення впродовж 1992-2004 років експериментальної роботи в середніх школах, загальноосвітніх санаторних школах-інтернатах для дітей з психоневрологічними захворюваннями, з захворюваннями серцево-судинної системи, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти, а також впродовж 1997-2004 років експерименту з психологічної, медичної, педагогічної і соціальної реабілітації дітей та підлітків з девіантною та делінквентною поведінкою на базі Фонтанської загальноосвітньої школи соціальної реабілітації Одеської області згідно з наказом Міністерства освіти України від 26.08.1997 р. № 320. Всього до проведення експериментальної роботи було залучено 29 середніх і неповних середніх закладів, в тому числі 7 загальноосвітніх закладів, що здійснюють психосоматичну реабілітацію дітей (суміжні психоневрологічні, серцево-судинні захворювання та неспецифічні захворювання органів дихання при нормі інтелектуального розвитку учнів);

– незалежної експертної оцінки, до якої залучались науково-педагогічні і педагогічні працівники Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти, Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б.Грінченка, Чернігівського обласного інституту підвищення

кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, Житомирського, Одеського, Севастопольського інститутів удосконалення вчителів, Донецького національного університету, Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», Національного інституту стратегічних досліджень, Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця, Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. Н.Д. Ушинського (м. Одеса), Інституту підготовки кадрів промисловості Міністерства промислової політики України;

– використання розроблених автором навчальних програм і спецкурсів у процесі підготовки та фахового удосконалення вчителів і психологів у вищих навчальних закладах; науково-методичного забезпечення вчителів, вихователів, психологів, керівників освітніх закладів, створенням посібників, програм, методичних рекомендацій з питань педагогічної психології.

Результати дослідження доповідались і отримали схвалення на Всеукраїнській науково-методичній конференції «Борис Грінченко і педагогічна культура України» (Суми, 1993), Других Всеукраїнських педагогічних читаннях «В.О.Сухомлинський і сучасність» (Чернігів, 1996), Ювілейній науково-практичній конференції «Кадры сферы образования взрослых: социально-педагогические проблемы» (Росія, Санкт-Петербург, 1996), Звітній науково-методичній конференції КМІУВ ім. Б.Грінченка «Освіта. Гуманізація. Вчитель» (Київ, 1996), Всеукраїнській науковій конференції «Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості» (Київ, 1997), Другій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження» (Кам'янець-Подільський, 1997), наукових круглих столах 1991-1996 рр. «Огієнківські читання» (Київ, 1997), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сільська школа: стан, проблеми та перспективи розвитку» (Київ, 1999), науково-практичній конференції «Україна – країни Сходу: від діалогу педагогічних систем до діалогу культур та цивілізацій» (Київ, 2001), науково-практичній конференції «Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні» (Київ, 2003).

Результати дослідження впроваджено в практику Донецького національного університету, Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця, Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського, Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти, Головного управління державної служби України, Національного інституту стратегічних досліджень, Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», Інституту підготовки кадрів

промисловості, Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи (довідки: Донецького національного університету № 335/01-26/6.6.0 від 05.04.2005; Національного медичного університету ім. О.О.Богомольця № 7/16-1097 від 6.12.2004 та № 120/3 від 17.03.2005; Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського № 19/В від 17.03.2005; Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти № 01-14/159 від 17.03.2005; Головного управління державної служби України № 03/2535 від 18.03.2005; Національного інституту стратегічних досліджень № 293/432 від 13.12.2004; Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» № 32/01 від 27.10.2004; Інституту підготовки кадрів промисловості № 121 від 21.03.2005; Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи № 38 від 05.04.2005).

Публікації. Основні результати дослідження представлені в монографії «Педагогічна психогігієна: теорія та методика», 24 статтях у наукових фахових виданнях (журналах, збірниках наукових праць), 4 статтях у наукових виданнях до 1996 р. включно, 2-х науково-методичних рекомендаціях, 10 статтях у матеріалах доповідей наукових конференцій (всього 40 публікацій).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаної літератури, який налічує 217 назв (з них 11 – іноземними мовами). В роботі міститься 25 таблиць, 17 рисунків і 8 формул, що займають 15 сторінок. Загальний зміст дисертації викладений на 428 сторінках, основний – на 382 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтована актуальність дослідження методологічних заasad та теоретичного узагальнення проблеми збереження психічного здоров'я у процесі навчання і виховання дитини, підлітка, юнака, забезпечення необхідних для цього педагогічних і психосоціальних умов.

Відзначена стійка тенденція зростання наукового інтересу до психогігієнічних ідей та закономірностей, вироблених людською цивілізацією, як важливих засобів власного самозбереження. Окреслено наукові підходи, що детермінують визначення об'єкта та предмета, мети і завдань дослідження, його науково-теоретичного значення. Підкреслено особливе значення розроблення прикладного (ужиткового) аспекту методики педагогічної психогігієни, що ґрунтується на вивченні психолого-педагогічних закономірностей виникнення і процесуальності соціально- та екологопсихологічних депресорів.

Визначено методологічну основу дослідження. Подаються відомості про апробацію і впровадження результатів роботи, публікації та структури.

У **першому розділі** – «Культурно-історичний розвиток проблеми душевного здоров'я» – здійснено історико-теоретичне дослідження світоглядного розвитку психогігієнічних ідей, що охоплює розгляд найістотніших закономірностей збереження, зміцнення і відновлення душевної гармонії людини в давніх культурах Середземномор'я, Індії і Китаю, у спадкоємності язичницьких та християнських традицій української лодинознавчої культури, науковому розробленні теорії пізнання, теорії емоцій, теорії щастя українськими вченими ХУІІ-ХУІІІ ст., обґрунтуванні гігієнології як загальної науки про здоров'я та нервово-психічної гігієни у другій половині ХІХ ст., виникненні і набутті стійких організаційних форм психогігієнічного руху у ХХ ст.

Показано, що психогігієнічні ідеї, вироблені людською цивілізацією як засіб самозбереження власного психічного життя, пов'язані з культурно-історичним розвитком людства, історією розвитку філософської думки, педагогічної культури, формуванням моральних засад суспільного життя. Відображено давньокитайські, давньоіндійські та найдавніші античні уявлення про здоров'я душі, зокрема аналіз давньогрецької міфологеми, з якої походить термін «психогігієна».

Для правильного розуміння наступних трансформацій семантики терміну «гігієна» з'ясовано міфологічний контекст, в якому воно застосовувалося: з виділеної міфологічної тріади богів – Лікування, Здоров'я і Всецілення – лише *здоров'я* характеризується розквітом усіх властивостей життя. В той же час *лікування* і *всезцілення* виражають різні способи його (життя) повернення або відновлення попереднього стану життєвого розвитку – *здоров'я*.

Встановлено, що в первісній семантиці слово *гігієна* означає найповніший вияв життя, його розквіт, буяння, розвій. Духовна культура, що вбирає в себе ідеї можливостей людського існування, цим самим виконує психогігієнічну функцію, спрямовуючи почуття, мислення і уяву людини й відповідного суспільного утворення на самозбереження власного ества, його відтворення у майбутніх поколіннях.

Майже одночасне виникнення філософії у середземноморсько-китайсько-індійських центрах в VI ст. до н.е. співмірне з розробленням поглядів на людське щастя скіфського філософа Анахарза Придніпрянського (VII-VI ст. до н.е.), сутність поглядів якого, за визначенням Г.Кониського, полягає в тому, що щастям людини є свобода, а отже тільки вільна людина може бути щасливою.

Розгляд проблеми людського щастя в українській людинознавчій традиції вкючає в себе питання, пов'язані із здоров'ям і навчанням, хоч кожне з них не є самодостатнім у визначенні найбільш високих вимірів сенсу життя. Система давніх вірувань українського народу, що пізніше була доповнена античними і християнськими вченнями, визначала способи пояснення людиною навколишнього світу і власного ества, створюючи тим самим основу сенсу і значень для повномірного буття психічної цілісності людини. Уявлення про повноту життя, що становили зміст психічних переживань, включали прихильність володарів світу (Сварог, Перун), сонячної сили як основи життя (Даждьбог, Хорс), багатства і достатку (Велес), війни і милування, шадіння (Стрибог), покровительства у пологах при народженні дитини (Мокоша), вірного подружжя, любові і веселощів (Лада і Ладо), любові взагалі (Лель, Полель), любові і пристрасті, сили та хоробрості (Ярило) тощо.

Особливості впливу цієї дохристиянської системи ідеалів людини полягали в індивідуалізації вибору значень відповідно до потреб психічного стану: стан фрустрації через невдачу, викликану «неприхильністю» одного з богів, компенсувався станом надії на іншого, близького за значенням. Цим пояснюється багатозначність, відсутність чітких меж у тлумаченні значень більшої частини давньослов'янських образів богів. Спроби дослідників уточнити їх функціональну семантику можуть бути продуктивними лише при дотриманні засад додатності, доповнювання, збагачення новими аспектами і вимірами.

Генералізація значень, що відбулася із насадженням християнської доктрини, з одного боку, сприяла уніфікації соціально-психічного змісту переживань, яка упорядковувала психогенність середовища, робила його монозначущим, позбавленим нез'ясованого, рівною мірою доступним для всіх, а з іншого – концентрувала психогенність, адже поза Богом був лише диявол і вибір існував лише між спасінням і загибеллю, райською благодаттю і пекельними муками.

Протиставлення душевного і тілесного, багатоваріантності сенсу життя і його генералізації викликало потребу теолого-педагогічного їх вирішення. Розвиток ідей самозбереження людини, самопізнання та рівноваги афектів душі проаналізований нами у творі І.Гізеля «Мир с Богом человеку», курсі «Психологія, або трактат про душу» С.Яворського, аналогічному курсі С.Кулябки, п'ятій книзі підручника «Про риторичне мистецтво» під назвою «Про трактування афектів душі» Ф.Прокоповича, у «Філософському курсі, викладеному в Києво-Могилянській Академії благородним любителям мудрості в 1729-1730 роках високоповажним отцем Сте-

фаном Калиновським», в ученні Г.Кониського, Г.Сковороди, в розділі «Про психологію» твору «Філософічні пропозиції...» Я.Козельського.

Встановлено, що українська людинознавча культура від найдавніших часів до кінця ХУІІІ століття відзначається спадкоємним розробленням і розв'язанням на кожному з етапів свого розвитку проблеми душевного здоров'я людини, зокрема моральних його аспектів, визначенням природовідповідної діяльності у русі людини до власного щастя. Значне місце у цьому процесі належить розгляду суспільних складових упорядкування і регуляції індивідуальних психічних станів, зокрема змісту колективного психічного життя, який на різних етапах розвитку визначався двома релігійними світоглядами – язичництвом та християнством.

Найважливіша особливість теорії виховання, створеної українськими педагогами цього періоду, – визначення природної основи дитини, збереження якої є головним завданням батьків і учителів, виховання здатності до розпізнавання відповідного власній природі щастя, до самостійних дій щодо зрівноважування емоцій (афектів) і пристрастей, їх спрямування для досягнення життєвої мети.

І.О.Сікорський одним із перших у світовій науці визначив нервово-психічну гігієну як галузь пізнання і практичної діяльності суспільства щодо забезпечення морального, розумового і фізичного здоров'я населення, попередження його психофізичного занепаду і виродження.

Певний науковий ґрунт для цього склали відомі на той час дослідження німецьких вчених Е.Фейхтерслебена і Ф.Шольца, які ставили і розв'язували проблему дієтики душі та дієтики духу. Взаємозв'язки педагогіки, психології і гігієни були розкриті В.Фармаковським, О.С.Віреніусом, І.П.Скворцовим.

Ідея здоров'я духовного життя людини і народу, до якого вона належить, на початку ХХ століття знаходила своє вираження у громадському русі просвіти українського суспільства, у який включились відомі педагоги і психологи – Б.Грінченко, І.Огієнко, Ю.Сірий, С.Сірополько, І.Стешенко, С.Русова, Я.Чепіга, С.Черкасенко, Г.Шерстюк та інші. Спрямованість і зміст роботи просвітницьких об'єднань сприяли оздоровленню моральних основ життя українського суспільства, створенню громадської системи товариської взаємодопомоги населенню.

У 1908 р. за активної участі американського психіатра А.Майєра в штаті Коннектикут було засновано психогігієнічне товариство, а в 1909 р. – Американський національний комітет психогігієни, у 1910 р. на першій конференції психіатрів США і Канади була утворена Міжнародна асоціація з психогігієни, психогігієнічні ліги були створені в тридцяти країнах світу, виникла самостійна психогігієнічна преса.

Світовий психогігієнічний рух, який розпочався на початку ХХ століття, у минулому, ХІХ столітті, вже мав сформовану наукову базу, яка відображала, в свою чергу, людинознавчі уявлення давньогрецької культури.

Рух психогігієністів у різних країнах світу мав просвітницький характер. Його зміст визначали специфічні умови життя кожного суспільства, але спільною їх рисою було відновлення втраченої, пригніченої або неусвідомлюваної раніше повноти психічного життя, власної самоповаги і самоцінності.

Організаційному оформленню психогігієнічного руху допомогло утворення після Другої світової війни впливових міжнародних наукових організацій – Всесвітньої організації охорони здоров'я, Всесвітньої федерації психічного здоров'я, що сприяли наданню йому правового статусу у більшості країн світу і, як наслідок, перебиранню органами влади значної частини його громадських функцій щодо охорони і збереження психічного здоров'я населення.

Другий розділ – «Теоретичні і практичні основи становлення педагогічної психогігієни» – розкриває стан розроблення педагогічних основ психогігієнічного знання у зарубіжних та вітчизняних дослідженнях, психогігієнічний зміст педології, суперечності педолого-педагогічної практики і психогігієнічний напрямок їх подолання, сучасний стан розробленості проблем педагогічної психогігієни.

Визначено три етапи, характерні як для наукового розроблення основ педагогічної психогігієни, так і для виникнення та становлення психічної гігієни взагалі.

Перший етап відзначався посиленням уваги суспільства, органів шкільного управління і лікарів до стану здоров'я учнів, особливо тих його показників, які легко перевірялись у медичній практиці. Була встановлена залежність між умовами навчання і виховання в школі та станом здоров'я дітей і підлітків, які відвідували школу. Після незвичного й нового для 60-х років ХІХ століття відкриття об'єктивних фізіологічних результатів впливу шкільного навчання на здоров'я учнів, увага дослідників була звернена й на інші показники, зокрема й психічні. До наукового обігу спочатку в Німеччині, Швейцарії, а потім й інших країн вводиться поняття «шкільна перевтома».

Міжпрофесійна дискусія серед лікарів, які не визнавали перевтоми учнів, і педагогами, які звертали на неї увагу, була вирішена адміністративним шляхом – виданням 24 травня 1892 року циркуляру Міністерства народної освіти, який констатував наявність перевантаженості учнів, і пропонував вжити необхідних заходів щодо попередження цього явища. Це

покляло початок другому етапу становлення педагогічної психогієни – виявленню і систематизації емпіричних фактів, аналізу педагогічного досвіду з цього питання. Останній, третій етап розроблення основ психогієнічного знання у XIX столітті відзначався поєднанням шкільної гієни з педологією, якій на той час була притаманна психологічна, експериментально-педагогічна спрямованість, підвищена увага дослідників до проблеми психічної гієни у педагогічному процесі, а отже – педагогічної психогієни.

Виникнення педології наприкінці XIX століття відбулось майже одночасно із завершенням міжпрофесійної суспільної дискусії між лікарями і педагогами про їх роль і участь в збереженні й охороні душевного та тілесного здоров'я учнів. Із появою педологічних досліджень, які поєднували елементи вікової психології, фізіології та шкільної гієни, не обминаючи також проблеми засвоєння змісту освіти, виникла потреба заповнення вакууму психологічної, гієнічної і, відповідно, педагогічної підготовленості учительського персоналу до здійснення окреслених дискусією завдань. Упродовж 20-х – початку 30-х років педологія запроваджується як обов'язковий предмет до навчальних планів вищих педагогічних навчальних закладів.

Незважаючи на різні підходи до визначення предмета педології, її змісту та методів, педологізація педагогічної підготовки в цілому сприяла уважнішому, бережливішому ставленню до учня, розвитку системи творчого, дослідницького ставлення педагогів до навчального процесу із врахуванням результатів відповідного вивчення дитячого колективу і окремих дітей та підлітків.

Одночасно з широким розгортанням педологічної практики її теоретики та наукові провідники Л.С.Виготський, П.П.Блонський та інші приходять до висновку про безперспективність подальшого розвитку педології у тому вигляді, в якому вона була створена. Втрата наукового інтересу, розчарування в педології, яка на Брюссельському конгресі 1911 р. була проголошена «царицею наук», запозичення значної частини методів дослідження у німецьких, французьких, англійських, американських дослідників свідчило про несамодостатність радянської, зокрема російської, педологічної теорії та її ужиткових аспектів. Із згасанням джерела цього інтересу серед американських і західноєвропейських вчених, спочатку наукова база, а потім і педологічна практика в тодішньому СРСР були приречені на занепад.

Ця перспектива посилювалась активним привнесенням як до педологічної теорії, так і до її ужиткових розроблень різноманітних, часто недо-

речних інтерпретацій марксистської методології та абсолютизованого класового підходу.

Тим не менше виконавча структура педологічної мережі була створена і далі розширювалась, наповнюючись кадрами, що пройшли спеціальну педологічну підготовку на короткострокових курсах, накопичуючи значний емпіричний матеріал.

Проблеми вивчення стану психічного здоров'я дітей у цей період розглядалися і теоретиками педології, і педологами-практиками в основному з точки зору показників розумового розвитку учнів та оцінки характерологічних рис їхньої емоційно-вольової поведінки. Але інших завдань педологія радянського періоду перед собою й не ставила. Тому загострення суперечності між штучно створюваною суспільною свідомістю і логікою гуманітарного пізнання залишало для педологічної практики дедалі звужувану сферу інструментального перетворення та використання власного досвіду.

Незважаючи на це, педологічна практика накопичила значний емпіричний матеріал з питань психофізіології дитинства, організації виховного середовища, створення прийнятних педагогічних, психологічних та гігієнічних умов для повноцінного природного розвитку учнів. Це стало основою для оформлення психогігієнічного напрямку наукових досліджень, виділення в окрему галузь «шкільної психогігієни» і створення мережі психогігієнічних кабінетів, пунктів, відділів у вищих навчальних закладах.

Психогігієнічний напрямок, намічений у другій половині 30-х років, у цілому не вийшов за межі наукових інтересів дослідників, які працювали у медичній галузі знань. Виділені нами педагогічні аспекти в теорії педагогічної психології не розглядалися.

Суспільні зміни кінця 50-х – першої половини 60-х років, метафорично названі «Хрущовською відлигою», у загальносуспільному вимірі принесли з собою гуманістичні зрушення суспільної свідомості – це відновлення почуття емпатії у зв'язку з масовою реабілітацією жертв комуністичних репресій, а в галузі психолого-педагогічної теорії і практики – розроблення проблем педагогічного такту, уважності, обачності, поваги до людської гідності дитини, що також містило в собі емпатичні наслідки педагогічної реабілітації системи гуманних ставлень (І.О.Синиця, В.О.Сухомлинський та інші).

Впродовж 70-80-х років як у колишньому СРСР, так і в інших країнах, з'являється велика кількість досліджень, в яких розглядаються питання взаємозалежності шкільного навчання і стану психічного здоров'я дітей та підлітків, розробляються проблеми суспільної психогігієни і психогігієни навчання та виховання (В.А.Астапов, Н.П.Анікссва, М.В.Антропова,

М.І.Буянов, Я.Н.Воробейчик, Г.Гельниць, К.Гехт, С.М.Громбах, В.А.Доскін, О.О.Дубровський, Г.М.Жаворонков, О.І.Захаров, Д.М.Ісаєв, В.Ю.Каган, Н.С.Кантоністова, У.Кляйнпетер, В.В.Ковальов, Д.М.Крилов, В.К.Кузьміна, Т.П.Кулакова, Л.О.Лепіхова, В.С.Манова-Томова, Б.Мейер-Пробст, І.О.Невський, Р.Д.Пенушлієва, Г.Д.Пирьов, С.Л.Поклітар, Г.М.Сердюковська, Т.М.Сорокіна, Г.Тейхман, Т.Г.Хамаганова, та інші).

Сучасний стан розробленості проблем педагогічної психогієни свідчить, що після періоду описовості та вузької функціональності у вивченні психічних процесів та явищ у психології, витіснення соціальним психофізичного змісту виховання у педагогіці протягом 40-50-х років, у період 60-80-х років відбувається поступове, здебільшого досвідне відновлення гуманістичної спрямованості суспільної свідомості, а з ним – звернення психолого-педагогічних досліджень до турботи про психічне і фізичне здоров'я дитини.

Сучасний період характеризується посиленням інтересу дослідників до психогієнічної проблематики, але більшість праць із цієї проблеми виконується вченими-медиками, що окреслює маловивчену сферу педагогічної психогієни. Окремі методологічні підходи, методики, способи виховного впливу вже накопичені шляхом узагальнення та систематизації педагогічного досвіду, проведення психологічних і гігієнічних експериментів.

Проте у розв'язанні проблем педагогічної психогієни бракує цілісності та визначення достатніх і необхідних меж педагогічної та психологічної сфер теоретичного, методичного та практичного вирішення завдань збереження та зміцнення психічного здоров'я учнів у навчальному процесі освітньо-виховних закладів. Найбільшої виразності у зв'язку з цим набула ідея об'єднання практичних зусиль педагогів, медиків і психологів для створення психогієнічної служби нинішньої та майбутньої школи.

У **третьому розділі** – «Культурно-етнічні виміри психогієни виховання і навчання» – розглянуто взаємозумовленість і протиріччя родинно-суспільного виховання, сутність природних і штучних ідеалів самоспіввіднесення дитини, психогієнічну роль освіти та заохочувально-спонукальні механізми освітньої процесуальності.

Визначено методологічний підхід до вивчення процесу збереження і зміцнення психічного здоров'я дітей та підлітків у процесі виховання та навчання, що полягає у цілісному співвіднесенні психолого-педагогічної значущості чинників впливу на особистість. Залежно від вікових особливостей дитини домінянти сукупного соціально значущого впливу змінюються, як змінюється і сам вплив, цілісності якого притаманні суперечності як власного розвитку, так і процесу поєднання його складових.

З одного боку, цей факт є показником розвитку суспільності, цивілізації, з іншого – покладенням на людину в суспільстві більшої відповідальності за власний розвиток, що обумовлює адекватне ускладнення власного психічного Я.

Концентром, що зосереджує в собі і трансформує різноспрямовані, мінливі, часом антагоністичні соціальні впливи є родина. Процес соціалізації, виходу підлітка за межі родинного впливу, є одночасно періодом найбільшого напруження адаптивних механізмів його нервово-психічної сфери.

Сім'я з точки зору якості її місії у зрівноважуванні суперечностей різноспрямованих соціальних впливів є засобом як забезпечення цілісної гармонійності дитячого розвитку, так і могутнім психогенним фактором, що зумовлює виникнення психоневрологічних захворювань. Аналогічною є роль мікросоціального середовища та суспільства в цілому.

Психогігієну родинно-суспільного виховання, що полягає у збереженні психічного здоров'я дитини в процесі її психосоціального розвитку, ми розглянули як забезпечення особистісно-родинно-суспільного гомеостазу, за якого всі параметри педагогічного впливу взаємоузгоджують свої цілі і підтримують їх здійснення у природно допустимих межах. Родинно-суспільний гомеостаз, що обумовлює взаємоузгодженість педагогічних цілей і підтримку послідовності та постійності чинників виховного впливу, надає психічній діяльності й активності дитини певних форм, прийнятних для даного середовища.

В ході дослідження нами виявлений взаємозв'язок між рівнем індивідуалізації дитячої активності і станом психічного здоров'я дітей. Цілеспрямована позаурочна пізнавальна активність достовірно знижується у зв'язку з погіршенням стану психічного здоров'я, загостреннями окремих функціональних розладів. При цьому знижується і рівень індивідуалізації виборів учнів.

Тому для цієї категорії учнів сплески інтересу до нових людей, занять, явищ, які швидко згасають, характерні більше, ніж систематичність, яка вимагає постійного відновлення вольових зусиль.

Оскільки психогігієнічна функція збереження психічного здоров'я передбачає забезпечення константності певної, наявної від природи, сталої цілісності, відповідності її параметрам природної даності й одночасно нормі, визначеній родинно-суспільним гомеостазом, тобто родинно-суспільній формі, у педагогічному вимірі це є процесом формування психічної культури як виховної основи психічного здоров'я.

Взаємозумовленість форм природної даності і норм, вироблених родинно-суспільним гомеостазом, забезпечується їх зрівноважуванням засо-

бами виховання та освіти. Дисбаланс однієї із складових призводить до виникнення гострих протиріч між нею та рештою складових взаємозалежностей: природне єство дитини (людини) – родина – суспільство.

Психогігієнічні функції корекції та відновлення рівноваги і взаємоузгодженості середовищних впливів, значущих для особистості дитини, є похідними від основної – їх збереження, яке полягає у формуванні психічної культури як виховної основи психічного здоров'я. Педагогічна корекція забезпечує виправлення, а педагогічне відновлення (реабілітація) – повернення попередніх природно набутих та прийнятних для родини і суспільства параметрів психічного розвитку.

Структура родини як психосоціальної цілісності, здатної зберігати цілісність і повноту психічного розвитку дітей та підлітків, становить собою мінімальну достатність за наявності тріади: діти – батьки – дідуся й бабусі. Така сім'я ефективніше, порівняно з двохпокілінною, виконує функцію збереження і зміцнення психічного здоров'я дітей від їх народження до пубертатного періоду розвитку.

Розглядаючи норму як основу культури, в тому числі психічної культури особистості, ми виходили з таких її сутнісних ознак, як цілісність, повнота, спадкоємність і безперешкодність сукупної творчої діяльності суспільства і людини в ньому, що забезпечують стан оптимуму життєдіяльності всього суспільного механізму.

Серцевиною, ядром виховної норми у педагогічній культурі кожного народу є його виховний ідеал. Формування і втілення виховного ідеалу і виховної норми є безперервний процес, що зберігає свою спадкоємність з покоління в покоління. Кожне наступне покоління несе в собі риси виховного ідеалу, що його продукували, про який мріяли попередні. Ідеал, що став дійсністю, є станом норми, дотримання якої є життєвою необхідністю, що визначає можливість самого існування суспільства. За усталеною термінологією це поняття визначається як «моральна норма», проте з огляду на те, що моральна норма не може бути досягнена інакше, як засобами виховання або самовиховання і підтримувана ними, на наш погляд, достатньо обґрунтованим є вживання терміну виховна норма, який позначає міру моральної вихованості, якої прагне досягти або яку бажає підтримувати суспільство і держава. Виховна норма виступає одночасно нормою упорядкування психічної діяльності дитини педагогічними засобами. Тому у психічній нормі відображається узагальнений зміст мети виховання і визначеного цієї метою виховного ідеалу, сформованого відповідним родинно-суспільним гомеостазом. Суспільна, моральна, виховна і психічна норми, утворювані родинно-суспільним гомеостазом, відображають дійсний стан його взаємоузгодженості і рівноваги, в той час як суспільні, мо-

ральні і виховні ідеали, вироблені в ньому, свідчать про усвідомлені потреби його розвитку, здатність до самоорганізації власного руху з метою врегулювання реальних і перспективних дисгармоній.

Суспільно-моральні ідеали втілюють в собі як передбачення майбутнього, антиципацію оволодіння ним, так і взірці якнайповнішого використання досвіду нації у збереженні рівноваги міжособистісних і внутрішньо-суспільних взаємин. Цим самим утворення виховних ідеалів можливе на основі вибору і узагальнення суспільно-моральних ідеалів, вироблених суспільством. Аналогічною є взаємозалежність суспільно-моральних і виховних норм, що становлять собою продукт втілення суспільно-моральних ідеалів. Психічна норма є поєднанням психофізичного оптимуму людини, зокрема дитини, підлітка, із втіленням виховного впливу у виховній нормі, детермінованій родинно-суспільним гомеостазом.

В результаті проведеного дослідження нам вдалось сформулювати таке визначення: виховний ідеал становить собою певну модель досконалості людини, що відображає в собі мету відповідної виховної системи. У природному розвитку кожної нації функція створення виховного ідеалу належить її культурі, яка, в свою чергу, є продуктом родинно-суспільного гомеостазу, зокрема мистецтву, літературі, політиці. Гуманітарне знання, зокрема педагогічна наука, виявляє й узагальнює цю модель і створює інфраструктуру засобів її реалізації в педагогічній практиці.

Експертами ВООЗ підтверджена провідна роль освіти у забезпеченні людського здоров'я в цілому. Психічне здоров'я, за результатами нашого дослідження, визначається якістю і повнотою освіти, її відповідністю природним потребам людини, зокрема дитини, підлітка, юнака, та вираженістю освітньої процесуальності протягом усього періоду її життя. На ранніх етапах онтогенезу невідповідність дитини виховній нормі, що виражається в обмеженості уявлень про навколишній світ, поведінці, яка обумовлюється незначним їх запасом, дістала психіатричне визначення затримки інтелектуального розвитку внаслідок педагогічної і мікросоціальної занедбаності. Виховна норма, що включає в себе освітню норму як сформовану цілісність знань, умінь і навичок, здобутих дитиною у своєму розвитку, визначає педагогічні детермінанти психічної норми. Дисгармонії родинно-суспільного гомеостазу, що викликали появу несприятливих мікросоціальних осередків, визначають своїм існуванням виникнення розладів психічного здоров'я, детермінованих суто педагогічною недостатністю.

З наведених методологічних засад, що встановлюють функціональність освіти в її значенні для психічного здоров'я і, зокрема дітей та підлітків, найголовнішими для вирішення проблеми педагогічної психогігієни є такі:

– розгляд освіти як засобу опредмечення психічної організації дитячого розвитку і водночас засобу змістового структурування цієї організації;

– визнання самоцінності освіти як засобу повномірної і якісної реалізації дитиною, підлітком, юнаком, дорослою людиною її життєвих функцій і креативного потенціалу;

– виділення природної закономірності освітньої функції, взаємозверненої до пізнання себе і світу, що є основою активності людини, починаючи з ранніх етапів її онтогенезу;

– утворення цілісності систематизованих значень у взаємозв'язку із способами їх застосування (знань і вмінь учня) як нормоутворюючої системи, що визначає опредмечений зміст як виховної, так і психічної норми;

– врахування достатніх меж оволодіння освітнім інструментарієм як засобу реалізації власних природних можливостей;

– генералізація освітнього змісту, надання йому універсальної здатності до систематизації і узагальнення значень на протигагу тенденціям локалізації та спеціалізації, які перешкоджають реалізації адаптивного потенціалу дітей і підлітків, обмежують коло функціонально важливих взаємозв'язків у родинно-суспільному гомеостазі.

Визначена нами освітня процесуальність є важливим психогігієнічним принципом, що обумовлює дієвість освітньої функції. Здійснення освітньої процесуальності безпосередньо пов'язане із відповідністю або невідповідністю того, що пізнається, природним потребам людини як невід'ємної частини її родинно-суспільного гомеостазу.

Вираженість і адекватна здійснюваність пізнавальних потреб людини протягом усього її життя, включаючи старість і вік довгожителства, входить до реалізації психогігієнічного принципу освітньої процесуальності.

Встановлено, що психогігієнічна роль освіти полягає у розвитку адаптаційних можливостей дитини, підлітка, юнака, дорослої людини до культурних умов життя суспільства, що невинно ускладнюються. Освіта виступає засобом опредмечення психічної організації дитячого розвитку і водночас засобом змістового структурування цієї організації. Самоцінність освіти виражається у її впливі на стан психічного здоров'я людини, у виборі способу життя й усвідомленому ставленні до свого організму. Освіта виступає також як нормоутворююча система, яка визначає опредмечений зміст як виховної, так і психічної норми. Здійснення цілісності пізнавальних потреб особистості і суспільства втілюється в освітній процесуальності, безперешкодність і безупинність якої є педагогічним показником психічного здоров'я. Вікові особливості освітньої процесуальності реалізуються на кожному з виховних, освітніх, освітньо-кваліфікаційних рівнів

системи освіти і мають власну психогігієнічну специфіку.

Проведений теоретичний аналіз філософської, зокрема культурологічної, педагогічної, психологічної та медичної літератури дав змогу виявити розвиток протягом періоду, що охоплює понад два з половиною тисячоліття, основної суспільної мети виховання – мети людської досконалості. Культура, що поєднує в собі науку, мистецтво, літературу, освіту, політику господарювання (економіку), інші галузі, є засобом досягнення людиною цієї мети.

В основу досягнення суспільної мети ми поклали розроблений у ході нашого дослідження цілісний заохочувально-спонукальний механізм, який охоплює найголовніші сфери духовно-інтелектуального та матеріального обслуговування суспільства і держави. Методологічною засадою розроблення цього заохочувально-спонукального механізму є обґрунтований нами принцип ідейно-реалістичної єдності, а також засади народності та природовідповідності. Оволодіння знаннями про себе і навколишній світ, вироблення гармонійної індивідуальної та суспільної системи природного перетворення опредмеченого змісту людської свідомості відповідно до адаптаційних можливостей дітей, учнів, студентів, спеціалістів є важливим соціальним, педагогічним і психологічним завданням у галузі психогігієни навчання й виховання. Розроблений з цією метою заохочувально-спонукальний механізм освітньої процесуальності забезпечує психогігієнічні умови здійснення даного завдання.

Четвертий розділ – «Основи індивідуальної психорегуляції» – висвітлює закономірності вікової періодизації психорегуляційних етапів, ліміальної (порогової) динаміки індивідуального сенсу, розвитку адаптивності дітей і підлітків, а також особливості формування психогігієнічної позиції педагога.

Індивідуальна психорегуляція представлена як відображення здатності до збереження психічного гомеостазу особистості, дійова властивість цієї здатності. Проведене дослідження дало змогу зробити висновок про те, що індивідуальний вияв психорегуляційного потенціалу надійно корелює з розвитком мовлення та інших допоміжних інструментів опредмечення психічного. Виховний вплив, предметом якого є індивідуальна соціорегуляція дитини та підлітка, несе в собі психогігієнічний зміст щодо процесуальності збереження їх психічного здоров'я, якщо забезпечує накопичення певних енергетичних можливостей, заощаджує дитячі сили, відновлює їх за допомогою позитивних почуттів.

Встановлено, що здатність до індивідуальної саморегуляції особистості проходить у своєму розвитку кілька вікових етапів і детермінується соціокультурними впливами виховного середовища, виступаючи продуктом

виявленої здатності до соціальної регуляції як наслідку досягнення відповідності власної психічної організації умовам ускладнюваних взаємин у соціальному середовищі. Індивідуальна неповторність вияву психорегуляційних механізмів особистості полягає у заповненні дитиною, підлітком вакууму «значень-для-себе» власною творчістю, що є показником енергопотенціалу як базального компоненту психічного здоров'я. Символізація цих значень, що виникає з початком розвитку мовлення, сприяє утворенню антиципаційної цілісності лонгітюдної життєвої програми особистості. Засоби педагогічної психогієни навчально-виховного процесу полягають у використанні системи психогімнастичних вправ, що стимулюють взаємозгодження механізмів соціальної та індивідуальної психорегуляції особистості дітей і підлітків на даних вікових етапах.

Встановлено, що соціалізація як процес засвоєння індивідом ціннісних орієнтацій спільності людей, набутого ними соціального досвіду, культури і входження на цій основі до певного соціального утворення несе в собі виразно окреслені виміри психогієнічного сенсу. Механізм його реалізації має подвійну природу:

- усвідомленої потреби подолання суперечностей у контексті «людина – суспільство – світ людей»;

- феномену надсвідомості (трансценденту) як неусвідомлюваного і тому неконтрольованого засвоєння дитиною, підлітком, юнаком, дорослою людиною протягом усього періоду її життя як члена тієї чи іншої людської спільності моделі поведінки і пізнання. Соціальним сенсом будь-якого з цих «значень-для-себе» є суспільна адаптація як узгодження виявів особистісної самодостатності з відповідним напрямком розвитку суспільного самоусвідомлення.

Соціальний сенс педагогічної психогієни як засобу збереження гармонії психічного життя розкриває виміри:

- узгодження основ виховання людини із напрямком розвитку суспільства («людина-для-суспільства»);

- пристосування життя суспільства для повноцінного розвитку людини в її онтогенезі й реалізації нею індивідуального сенсу («суспільство-для-людини»);

- приготування засобами виховання до неминучих зіткнень людини і суспільства, а також суспільства і людини, до оволодіння способами набуття й самовідновлення життєвої енергії для того, щоб витримувати ці зіткнення, спрямовувати їх у загальнопродуктивне русло взаємозгодженого сенсу.

Закономірності послідовної зміни фаз соціалізації, що передбачають відповідні етапи становлення індивідуальної та соціальної психорегуляції

особистості, дають змогу виявити явище лімінальності (пороговості) у віковій динаміці особистісного сенсу. Перебіг процесу лімінальної змінюваності дає можливість відстежити діяльність захисних та компенсаторних механізмів особистості, які під час фазового напруження можуть набувати як гармонійного, так і дисгармонійного характеру.

Психогігієнічний аспект наступності вікових періодів відзначається тим, що разом з процесуальним накопиченням кризових протиріч, кожне з яких має лімен (поріг) власної генези, тяглість у часі, взаємопоєднуваність і взаємозрівноважуваність, стани самовідновлення і згасання, відбувається створення індивідуального психологічного досвіду подолання цих суперечностей. Індивідуальний досвід подолання криз утворює матрицю подальшої поведінки в аналогічних ситуаціях і виконує інструментальну роль при зіткненні з утрудненнями більшої складності, ніж ті, які вже траплялись на життєвому шляху. Психологічною матрицею, яка становить собою певну форму впливу на особистість, виступають колізії міжособистісних взаємин у референтному середовищі.

Однак лімінальна (порогова) динаміка індивідуального сенсу особистості, крім зовнішніх, матричних, факторів впливу, які детермінують його перебіг, має в своїй основі внутрішні механізми саморуку. Сутністю вікового розвитку немовляти, малюка, дитини, підлітка, юнака, дорослої, літньої людини, довгожителя є індивідуальний психофізичний сенс буття, якому притаманна відповідна життєво достатня для провадження життя цілісність.

Психогігієнічний зміст навчання і виховання дітей, підлітків, юнаків, дорослих людей має включати умовне попереднє переживання за безпечних для особистості обставин майбутнього психічного стану, пов'язаного з неминучим перетином індивідуально-суспільного або вікового лімену (порогу).

Дослідження самооцінки явищ підліткової дезадаптованості проводилось за допомогою методики незакінчених висловлювань, а для відстеження процесу адаптації учнів до навчальної діяльності нами була розроблена психогігієнічна методика лонгітюдного вивчення самооцінки адаптивності дітей і підлітків 11-16 років. Дані, одержані в результаті застосування цієї методики, становлять собою цінну психолого-педагогічну і первинну клінічну основу для вироблення конкретних психогігієнічних порад учителям, класним керівникам, батькам, а при їх зіставленні дають уявлення про загальний стан адаптивності дітей і підлітків у класних колективах.

Встановлено, що психогігієнічна позиція педагога формується у процесі практичної реалізації професійних настановлень, спрямованих на за-

хист, оберігання індивідуального психічного розвитку особистості дитини, у підтримуванні й заохочуванні до зростання рівня її домагань. Її утвердження та зміцнення здійснюється в умовах суперечностей між культурним досвідом суспільства (вимоги освітніх програм і стандартів) і потребами та індивідуальними можливостями кожної дитини, підлітка, юнака.

Отже, основними компонентами індивідуальної психорегуляції особистості як дітей та учнів, так і педагогів є закономірні вікові етапи, динаміка їх індивідуального сенсу та розвиненість адаптивних механізмів і соціально детермінованих способів психічної самоорганізації життя.

У **п'ятому розділі** – «Методики психогігієнічного нормування і контролю» – висвітлено способи оцінювання референтної та вікової психогенності, розкрита педагогічна критеріальність якості психічного здоров'я, методика психогігієнічного прогнозування і програмування, методи та прийоми виховання культури психічної самооцінки й самоконтролю.

Визначено явище психогенності, що становить собою психологічний взаємовплив особистостей одна на одну у процесі сукупної психічної діяльності людей. Нами були виділені домінантні значення психогенності групи, з якою особистість пов'язана психологічною залежністю, та домінантні значення особистісної психогенності у її віковій змінюваності. Це дало можливість визначити дві відповідні домінанти психогенності – референтну та вікову.

Суттєвою різницею цих двох домінант є їх спрямованість. Референтна психогенність розглядається нами як сукупна психічна напруженість значущого для особистості мікросоціуму в її значенні для індивіда, особистості та в його сприйманні. Вікова психогенність має зворотну спрямованість – на соціум, референтну групу і вимірюється відносно загального рівня референтної психогенності: переважає або поступається йому за рівнем психічної напруженості. Цим самим параметри вікової психогенності є складовими частинами референтної психогенності групи, мікросоціуму за тієї умови, що її носії належать до зазначених утворень.

Даний методологічний підхід створив умови для розроблення й ефективного застосування відповідних методик психогігієнічного нормування та відстеження динаміки виявлених таким чином для певного конкретного соціального утворення або для певної конкретної особистості індивідуальних параметрів психологічного оптимуму.

Так, для встановлення референтної психогенності класних колективів для вчителів, які в них викладають, була розроблена й застосована методика анкетного самоаналізу за рівнями саногенності, різноспрямованості та патогенності впливів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Результати вивчення самооцінки власного самопочуття вчителів внаслідок позитивного (саногенного), неспорядкованого (різноспрямованого) і негативного (патогенного) впливів, яких вони зазнали у навчально-виховному процесі (за даними первинного і перевірного анкетування)

Характер динаміки стану самопочуття вчителів	Позитивна динаміка						Неспорядкована динаміка						Негативна динаміка					
	Первинне анкетування		Перевірочне анкетування		Різниця	Середній показник	Первинне анкетування		Перевірочне анкетування		Різниця	Середній показник	Первинне анкетування		Перевірочне анкетування		Різниця	Середній показник
	Кількість відповідей	%	Кількість відповідей	%			%	%	Кількість відповідей	%			Кількість відповідей	%	%	%		
Ідентифікація самопочуття вчителя і учнів	3	11,1	6	13,3	2,3	10,9	5	17,2	13	22,0	9,9	21,1	-	-	-	-	-	-
Самопочуття не змінилось	11	40,7	7	15,6	21,5	24,8	4	13,8	13	22,0	13,1	19,5	2	5,3	1	2,1	4,5	4,25
Злишилися неприємні переживання	9	33,3	17	37,8	5,0	31,5	11	37,9	11	18,6	13,5	28,8	24	63,2	30	61,1	17,4	68,7
Самопочуття поліпшилося	-	-	5	11,1	10,0	5,0	1	3,5	12	20,4	20,8	13,6	-	-	-	-	-	-
Самопочуття погіршилось	2	7,40	5	11,1	3,5	8,3	7	2,41	7	11,9	8,6	18,3	11	28,9	17	34,7	1,5	34,8
Інше (в обох анкетах домінувало виникнення емпатії, крім даних про неспорядковану та негативну динаміку)	2	7,40	5	11,1	3,5	8,3	1	3,5	3	5,1	2,8	4,6	1	2,6	1	2,1	1,2	2,6

В результаті поетапної самооцінки референтної психогенності учнівських колективів для вчителів було виявлено явище ідентифікації психічних станів учителя під впливом учнів.

Вчителі, які зберігали професійне самовладання, відзначали, що наслідком докладених для його збереження зусиль є залишки неприємних переживань, відкладене в часі погіршення власного психічного стану.

Для вивчення референтної психогенності навчально-виховного процесу середніх загальноосвітніх закладів нами розроблена тестова методика самооцінки індивідуального психологічного напруження учня. Ця методика передбачала самооцінку учнем власного стану напередодні найбільш концентрованої форми затребування інтелектуально-мнестичних зусиль – шкільних екзаменів. На цій підставі методика була названа нами тестом передекзаменаційного самопочуття (ТПС) і використовувалась для вимірювання станів психологічної готовності учнів до підсумкової (річної) перевірки знань у період, що на 1-2 дні передував екзаменам, як правило, під час консультацій. Опитуванням, яким було охоплено 362 учнів 9-11 класів, було встановлено, що сам процес вимірювання та інтерпретації індивідуально значущих результатів сприяє психічній самоорганізації учнів.

Як один із можливих варіантів визначення співвідношень референтної та вікової психогенності нами була розроблена відповідна методика встановлення її фонових значень в мікросоціумі, зокрема – в учнівських колективах. Ця методика дала змогу проводити визначення показників фонові психогенності (ПФП) мікросоціального середовища як первинної і найбільш узагальненої умови, за якої стає можливою психосоціальна взаємодія.

Проведені із застосуванням даної методики експериментальні дослідження дали змогу сформулювати принципи особистісної цілісності у психогігієнічному забезпеченні навчання й виховання. Цей принцип полягає в тому, що навчально-виховний процес відбувається ефективніше, якщо фонові психогенність знижується за рахунок цілісного охоплення вчителем, викладачем, вихователем якомога більшої сфери навчально-виховної діяльності учнів або вихованців. У цьому випадку зменшуються енергетичні витрати учнів, необхідні для адаптації до особистісно-професійної діяльності кожного з великої кількості педагогів, чисельність яких у старших класах досягає 14-23 осіб. Зусилля, збережені при зменшенні кількості міжособистісних пристосувань, спрямовуються на оволодіння сутністю навчання, а не на осіб, що формують його передачу. Крім цього, дотримання принципу особистісної цілісності у психогігієнічному забезпеченні навчання й виховання дає змогу обмежити вияви предметного егоїзму та егоцентризму, що більшою мірою виявляються у практиці навчання учнів

основної та старшої загальноосвітньої школи.

Проведене дослідження підтвердило емпірично втілювані положення про те, що найбільш повно принцип особистісної цілісності у психогігієнічному забезпеченні навчання й виховання необхідно реалізовувати у виховному процесі дошкільних закладів і навчально-виховному процесі початкової школи.

Питомі значення фонові психогенності вікових груп учнів 7-17 років та вчителів 21-60 років враховані в методиці встановлення значень ПФП шляхом умовного отождоження безпосередньої та опосередкованої психосоціальної взаємодії. Поряд з цим варіантом визначення фонові психогенності, який містить у собі як референтні, так і вікові складові, виявляючи цим самим її найбільш узагальнене значення, важлива роль належала виокремленню компонентів суто вікової психогенності. Ієрархічне ускладнення психічної самоорганізації особистості як сутнісна властивість вікової психогенності особи була позначена нами одним відсотком до умовно прийнятого 100-річного періоду психологічного самоспіввіднесення людини з іншими за роками життя. На цій основі вікова психогенність була розглянута нами як референтність (значущість) певної досвідно-вікової переваги для конкретної особистості.

Визначення показника вікової психогенності (ПВП) дало можливість уточнити статус індивіда у міжвіковій ієрархії психосоціальних впливів і в поєднанні з показником фонові психогенності (ПФП) здійснити відповідну психогігієнічну оцінку соціального середовища в його значущості для особи.

При визначенні педагогічної критеріальності якості психічного здоров'я встановлено, що найбільшу цінність мають такі універсальні форми психічної самоорганізації, які, трансформуючись протягом людського життя, не втрачаються. Тому в основу розробленої нами педагогічної критеріальності якості психічного здоров'я були покладені такі три основні групи показників:

а) індивідуальність як стан особистісного розвитку, його вираженість, неповторність, гармонійність;

б) активність як діяльний стан пізнавальних домагань, його тенденції до розширення когнітивної сфери, сформованість механізмів затребування, перерозподілу та утримання інтересу, соціалізованість, енергопотенціал;

в) саморегуляція як стан цілісності емоційно-вольової сфери, її скоординованості, ритмічного функціонування і пластичності.

Сформованість і тенденції до збільшення або зменшення значень певної групи показників дали змогу визначити зміст та інтенсивність психо-

гігієнічних заходів, які необхідно було здійснювати у навчально-виховному процесі. Для виконання цього завдання застосовувалась розроблена нами методика визначення якості психічного здоров'я на основі педагогічних критеріїв. Практичне застосування методики визначення якості психічного здоров'я учнів старших класів (15-річного віку і старших) на основі карти педагогічної критеріальності виявило її значні прогностичні та резервні можливості, які дали змогу проводити лонгітюдне дослідження даного стану. Розроблена педагогічна критеріальність створила умови не тільки для констатації генералізованих властивостей, але й сприяла визначенню універсальних напрямків індивідуального розвитку особистості, якісними цінностями яких є неперевершеність, унікальність, неповторність, своєрідність.

Методологічною основою психогігієнічного прогнозування й програмування було обрано сформульований нами принцип взаємоузгодженості сенсоутворення та самоздійснення у віковій перспективі. Виходячи з нього, усвідомлення нездійсненого життєвого сенсу так само руйнує особистість, заперечуючи її цінність, як здійснення невідповідного, небажаного сенсу або комплексу суперечливих, антагоністичних сенсів. Генералізований стан недосягнення бажаного згідно з цим принципом – еквівалент стану досягнення небажаного.

З метою психогігієнічного прогнозування вікової взаємоузгодженості функціонування особистості нами розроблена відповідна методика.

Розгляд культури психічної самооцінки й самоконтролю як норми самовідстежуваних взаємозв'язків особистості з оцінним континуумом мікросоціального середовища дав змогу зарахувати оперування оцінним судженням до самодостатніх педагогічних методів, для яких притаманні як значні психогігієнічні можливості, так і великий психотравматичний потенціал. За способом впливу на самооцінку особистості ми розробили класифікацію оцінних суджень, яка охоплює такі їх типи: позитивний; негативний; відкладений на визначений термін; передоручений (делегований); стереотипізований; парціальний; невизначений.

Наведена класифікація не вичерпує всієї різноманітності й багатогранності оцінно-самооцінних взаємозв'язків та їх процесуальності у соціальному континуумі особистості дітей та підлітків. Однак вона розкриває психогігієнічні аспекти методу оперування оцінним судженням і прийомами, що відповідають кожному з типів поданої класифікації, їх можливості у вихованні культури психічної самооцінки й самоконтролю.

Для з'ясування значущості викладених прийомів у роботі з учнями ми розробили методику оцінки цієї психологічної властивості в їх індивідуальному прояві. За своєю психологічною сутністю дана методика вияв-

ляе вираженість потреби учня в оцінюванні з метою створення із значущих для неї оцінних зразків власної самооцінної цілісності. Методика «Потреба в самооцінці» складається з опитувальника, таблиці для інтерпретації результатів та інструкції.

При практичному застосуванні методики «Потреба в самооцінці» було з'ясовано, що найбільш виражені значення самооцінної потреби були виявлені в учнів з високим рівнем домагань, пізнавальних інтересів і особистої відповідальності. Потреба в самооцінці, педагогічній оцінці, оцінці значущого мікросоціального середовища виявлялась як потреба самопізнання в загальній структурі розвитку пізнавальних інтересів.

Отже, проведене дослідження дозволило визначити сутність психогігієнічної оцінки, яка полягає у відстеженні індивідуальних параметрів соціально-психологічного оптимуму життєдіяльності людини.

ВИСНОВКИ

В дисертації наведено теоретичне узагальнення і експериментальне дослідження проблеми педагогічної психогігієни, яке полягає у визначенні методологічних, теоретичних і методичних основ збереження і зміцнення психічного здоров'я учасників навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи. Узагальнення методологічних, теоретичних та методичних основ психогігієни процесу виховання і навчання підтвердили висунуті гіпотези і дали підстави сформулювати основні висновки, які випливають з результатів розв'язання поставлених завдань.

1. На всіх етапах розвитку людської цивілізації проблема психічного самозбереження особистості, суспільств як її базальних складових виступала об'єктом осмислення в галузі створюваних систем гуманітарного освоєння світу. Особливе місце в цьому осмисленні належало сфері виховання й навчання як засобу передавання культури психічного самозбереження з покоління в покоління. Усвідомлення потреби у формуванні психолого-педагогічних механізмів індивідуальної та соціальної психогігієни кожного нового покоління дітей та учнів набуває дедалі більшої вираженості, що пов'язано із закономірним процесом ускладнення суспільної самоорганізації та відповідно психічної самоорганізації особистості.

Проблема збереження здоров'я, включаючи психічні його виміри, в своєму історичному розвитку одержала значну кількість визначень, найпоширенішими з яких були: гігієна (найповніший вияв життя, його розквіт, буяння, розвій), ісономія (рівновага), евтюмія (мета життя як приємний стан духу), дієтетика (спосіб життя), гігієна пристрастей, зцілення душевне, нервово-психічна гігієна, дієтика душі, дієтетика духу, шкільна дієтетика, гігієстика, гігієнологія, валеологія (вчення про стани здоров'я), ді-

нетика (вчення про вплив розуму на тіло) тощо. Одним з таких визначень і, на наш погляд, найбільш коректним є термін *психогігієна*, який набув активного наукового обігу протягом ХХ століття.

Розроблена нами теорія та методика педагогічної психогігієни створює умови для забезпечення охорони й зміцнення психічного здоров'я дітей та учнів психолого-педагогічними методами у процесі їх виховання та навчання.

2. Концептуальне положення проблеми педагогічної психогігієни полягає у встановленій філо- і онтогенетичній ускладнюваності суспільної самоорганізації та людської особистості в ній, що детермінує напруження психологічних механізмів самозбереження кожного нового покоління дітей та учнів як передумови їх адаптивного входження до динамічно оновлюваних і ускладнюваних систем соціального співжиття. Отже, концептуальною основою психогігієни навчально-виховного процесу є розвиток креативного потенціалу особистості, який ґрунтується на вираженій її індивідуалізації, активності та здатності до саморегуляції дітей та учнів. Психогігієнічна спрямованість навчально-виховного процесу, виявляючи свою адекватність закономірностям ускладнення психосоціальної організації життєдіяльності, полягає не в зменшенні інтенсивності психогенних чинників, домінуючій релаксації і тотальному захисті особистості від психотравматичних впливів, а у врахуванні й використанні локальної цінності зазначених підходів при цілеспрямованій підготовці дітей і підлітків до зростаючих напружень, вихованні в них культури психологічної самооцінки й самоконтролю, формуванні взаємоузгодженості сенсоутворення й самоздійснення, особистісної самодостатності.

3. Теоретично обґрунтований нами принцип особистісно-соціальної цілісності – фундаментальна засада методології педагогічної психогігієни. Розроблена в нашому дослідженні модель вікової змінюваності індивідуальної норми психічних станів дітей та учнів, методична база для їх відстеження й прогнозування забезпечує реалізацію цілісного підходу до вивчення психічного здоров'я, здійснення педагогічно-психологічного впливу з метою його збереження та зміцнення. Викладена методологія індивідуальної динаміки психічної норми як певного стану якості психічного здоров'я дітей і підлітків – основа для прогностичної оцінки моделей вікової змінюваності індивідуальної норми психічних станів.

4. Метою і головним завданням педагогічної психогігієни є виховання психічної культури учнів, формування навичок саморегуляції та самовідновлення особистісної цілісності.

Система виховання, що має психогігієнічну спрямованість, забезпечується відповідною кваліфікаційною підготовленістю вчителів, виховате-

лів, соціальних педагогів, практичних психологів, керівників освітніх закладів. Процес формування психогігієнічної позиції педагога включає загальнопедагогічну підготовку, зміст якої складають моральні основи педагогічної професії та універсальна людинознавча база, і набуття системи педагогічно-психогігієнічних знань і вмінь. Психогігієнічна позиція педагога формується як системою вищої педагогічної освіти, так і системою фахового вдосконалення, безпосередньою роботою учителя, вихователя, психолога над власним удосконаленням, яке потребує самопожертви й професійної відданості обраній справі, дітям та учням, які неусвідомлено або свідомо використовують у своєму подальшому житті засвоєні від учителів і вихователів способи психічної самоорганізації власної життєдіяльності.

5. Педагогічна психогігієна як галузь теоретично обґрунтованої та методично забезпеченої педагогічної діяльності створює умови для збереження рівноваги та взаємоузгодженості середовищних впливів суспільно-родинного гомеостазу як генези загальносуспільного й особистісного спрямування індивідуального розвитку дітей і підлітків. Психічна норма відображає узагальнений зміст мети виховання та освіти і визначені цією метою виховні й освітні ідеали. Отже, зміст навчання й виховання – нормоутворюючий чинник, який забезпечує продуктивність процесу сенсоутворення (вибору сенсу, його набуття) особистості. Гармонійна пізнавальна процесуальність зумовлюється, з одного боку, продуктивністю сенсоутворюючої функції виховання та освіти, а з іншого – педагогічною ефективністю функціонування загальносуспільного заохочувально-спонукального механізму освітньої процесуальності. Цілісність, безупинність і взаємовідповідність структури освітньої процесуальності особистості – важливий педагогічний показник якості її психічного здоров'я.

6. Створена нами методична база педагогічної психогігієни, що налічує 11 основних методик, призначена для комплексного застосування з метою діагностики, відстеження й прогнозування стану та якості психічного здоров'я дітей і підлітків в умовах навчально-виховного процесу освітніх закладів. Доцільність і продуктивність розроблених нами психогігієнічних методик ґрунтуються на методологічних засадах теорії педагогічної психогігієни. До цих засад належать виявлені закономірності й механізми індивідуальної соціорегуляції учнів, вікової динаміки соціорегуляційних станів відповідно до моделей змінюваності індивідуальної психічної норми, лімінальних перетворень індивідуально-соціального сенсу особистості, формування дитячої та підліткової адаптивності.

7. Практичне застосування розробленої теорії і методики педагогічної психогігієни пов'язане із структурним перетворенням синтезогенетич-

них і сегрегаціогенетичних пріоритетів роботи освітніх закладів, включаючи способи відображення ними соціальних запитів, течій і напрямків змінюваного суспільного середовища.

8. Методологічні засади, викладені в даному дослідженні, як підтверджують результати експериментальної роботи, адекватно відображають способи впровадження й застосування теоретичного та методичного забезпечення педагогічної психогігієни процесу виховання й навчання.

Водночас проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення вимагають проблеми особистої, професійної та соціальної психогігієни, андрагогічні аспекти збереження й зміцнення психічного здоров'я у процесі загальнокультурного та фахового удосконалення дорослих, питання психогігієни особистості на найбільш ранніх і найбільш пізніх етапах онтогенезу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографії:

1.1. Болтівець С.І. Педагогічна психогігієна: теорія та методика. – К.: Редакція «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України», 2000. – 302 с.

2. Статті у наукових фахових виданнях:

2.1. Болтівець С.І. Суперечності педологічної практики 20-30-х років ХХ століття і розвиток психогігієни // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 3. – С. 32-33.

2.2. Болтівець С.І. Суперечності педологічної практики 20-30-х років ХХ століття і розвиток психогігієни (зак.) // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 5. – С. 41-42.

2.3. Болтівець С.І. Соціальна психогігієна: навчальна програма // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 6. – С. 26-29.

2.4. Болтівець С.І. Культурно-етнічні виміри психогігієнічного нормування // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. 3, ч. 2. – К., 2001. – С. 20-24.

2.5. Болтівець С.І. Методологічні основи психогігієнічного нормування освітньо-виховної процесуальності в соціальному континуумі особистості // Актуальні проблеми психології: Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 53-61.

2.6. Болтівець С.І. Методологія психогігієнічного нормування: технічна освіта і техногенії // Вісник НТУ «Київський політехнічний інсти-

тут». Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. пр. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2001. – № 3. – Кн. 1. – С. 47-50.

2.7. Болтівець С.І. Суспільно-особистісна самореалізація обдарованості і таланту: норми, ідеали, мета // Актуальні проблеми психології. Том 6. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За заг. ред. С.Д.Максименка. – К.: «BONA MENTE», 2002. – Вип. 3, ч. 1. – С. 31-34.

2.8. Болтівець С.І. Українські виховні ідеали і моральні норми психічної самоорганізації особистості // Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наук. пр. Ін-ту педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К.: Наук. світ, 2002. – Вип. 2. – С. 171-187.

2.9. Болтівець С.І. Українські виховні ідеали і моральні норми психічної самоорганізації особистості // Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наук. пр. Ін-ту педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К.: Вид-во П/П «ЕКМО», 2003. – Вип. 1. – С. 152-167.

2.10. Болтівець С.І. Психогігієнічні норми та регуляція станів самоздійснення учнів // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України /За ред. Максименка С.Д. – К., 2003. – Т. V, ч. 3. – С. 31-37.

2.11. Болтівець С.І. Психогігієнічні норми особистісного розвитку учнів: мовленнєвий аспект // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України /За ред. Максименка С.Д. – К.: 2003. – Т. V, ч. 4. – С. 57-69.

2.12. Болтівець С.І. Теорія і методика педагогічної психогігієни // Психологія і суспільство: Психологія здоров'я. – 2004. – № 1 (15). – С. 90-112.

2.13. Болтівець С.І. Доля українського педагога і психолога Якова Чепіги // Практична психологія та соціальна робота: Спадщина. – 2004. – № 1 (58). – С. 30-36.

2.14. Болтівець С.І. Сучасний стан розробленості педагогічної психогігієни // Практична психологія та соціальна робота: Проблеми психогігієни. – 2004. – № 2 (59). – С. 54-66.

2.15. Болтівець С.І. Сучасний стан розробленості педагогічної психогігієни // Практична психологія та соціальна робота: Проблеми психогігієни. – 2004. – № 3 (60). – С. 58-61.

2.16. Болтівець С.І. Формування психогігієнічної позиції педагога // Практична психологія та соціальна робота: Проблеми психогігієни. – 2004. – № 7 (64). – С. 45-48.

2.17. Болтівець С.І. Оцінка референтної і вікової психогенності. // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 9. – С. 52-55.

2.18. Болтівець С.І., Філоненко Л.А. Соціально-психологічні причини поширення пияцтва серед молоді // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 12. – С. 4-6. (Особистий внесок дисертанта – теоретичне обґрунтування типологічних особливостей психічного розвитку учнів).

2.19. Болтівець С.І. Психогігієнічні норми благополуччя і щастя родинного осередку // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. С.Д.Максименка. – К.: ГНОЗІС, 2004. – Т. VI, вип. 5. – С. 31-37.

2.20. Болтівець С.І. Вікові особливості періодизації психорегуляційних норм розвитку учнів // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. С.Д.Максименка. – К.: ГНОЗІС, 2004. – Т. VI, вип. 8. – С. 33-43.

2.21. Болтівець С.І. Психологічне обґрунтування заходів профілактичної роботи в навчальних закладах з метою профілактики наркоманії, токсикоманії, алкоголізму // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 12 (69). – С. 56-59.

2.22. Болтівець С.І. Психогігієнічні норми індивідуальної саморегуляції учнів // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. академіка С.Д.Максименка. – К.: Нора-прінт, 2004. – Вип. 24. – С. 31-39.

2.23. Болтівець С.І. Методики психогігієнічного нормування референтної і вікової психогенності // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. С.Д.Максименка. – К.: ГНОЗІС, 2005. – Т. VII, вип. 1. – С.41-57.

2.24. Болтівець С.І. Теоретико-методичні засади соціальної функціональності педагогічної психогігієни // Актуальні проблеми психології. Том I. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України /За ред. С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки. – К.: Міленіум, 2005. – Ч. 14. – С. 83-89.

3. Статті у наукових виданнях до 1996 року включно:

3.1. Болтівець С.І. Психологічна служба в школі: Дидактогенії і рекреація душі учня // Початкова школа. – 1991. – № 10. – С. 21-27.

3.2. Boltivecs S. Psihologijas zinātnes pirmsākumi Ukrainā. Болтівець С. Зарождение психологии на Украине: Из нового учебника по истории психологии // Alter EGO. Психол. журнал. – 1994. – № 3. – С. 17-18 (латиською і рос. мовами).

3.3. Болтівець С.І. Психогігієнічний сенс соціальної адаптації // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості. – Суми: Мрія, 1994. – С. 77-93.

3.4. Boltivecs S. Par ilgdzīvošanas psihohigiēnu. Болтивец С. О психогигиене долголетия: Институт человека // Alter EGO. Психол. журнал. – 1995. – № 1. – С. 42-44 (латиською і рос. мовами).

4. Методичні рекомендації:

4.1. Болтивец С.И. Диагностика эффективности восстановления психического здоровья школьников // Диагностические методики как основа индивидуального подхода к развитию и воспитанию личности: Метод. рекомендации. – Суми: КМІУВ, 1991. – С. 189-201.

4.2. Болтивець С.І. Психічна саморегуляція у контексті культури особистості // Виховання основ духовної культури: Метод. рекомендації. – Суми, КМІУВ, 1992. – С. 82-87.

5. Статті у збірниках матеріалів конференцій:

5.1. Болтивець С.І. Ідея здоров'я духовного життя в людинознавстві Б.Грінченка // Борис Грінченко і педагогічна культура України: Матер. Всеукр. наук.-метод. конф. – Суми: ВВП «Мрія»-ЛТД, 1993. – С. 58-64.

5.2. Болтивець С.І. Поетичні засоби практичної педагогіки В.О.Сухомлинського // В.О.Сухомлинський і сучасність: Матер. Других Всеукр. пед. читань. – Київ-Чернігів: АПН України, 1996. – С. 50-54.

5.3. Болтивец С.И. Киевский опыт подготовки андрагогических кадров для усовершенствования // Непрерывное образование педагогов: Современные проблемы и тенденции: Матер. юбилейной научно-практ. конф. «Кадры сферы образования взрослых: социально-педагогические проблемы». – СПб.: Рос. акад. образования, 1996. – С. 72-74.

5.4. Болтивець С.І. Теоретичні і прикладні завдання педагогічної психогієни // Грінченківські читання. Освіта. Гуманізація. Вчитель: Матер. звітної наук.-метод. конф. професорсько-викладацького і метод. колективу Київ. міжрегіон. ін-ту удосконалення вчителів ім. Б.Грінченка, 24-25 грудня 1996 р. – К.: Вид-во КМІУВ ім. Б.Грінченка, 1997. – С. 60-62.

5.5. Болтивець С.І. І.Огієнко про етичне здоров'я наукової служби народу // Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) і виховання національно свідомої особистості: Наук. доп. Всеукр. наук. конф. – К.: КМІУВ ім. Б.Грінченка, 1997. – С. 22-25.

5.6. Болтивець С.І. І.Огієнко про мовну функцію психічного самозбереження нації // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: Наук. доп. Другої Всеукр. наук.-теор. конф. 18-19 лютого 1997 р. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 34-35.

5.7. Болтивець С.І. Іван Огієнко: Мова як вираження душі і свідомості народу // Огієнківські читання: Матер. наук. круглих столів 1991-1996 рр. – К.: Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії НАН України, кафедра пе-

дагогіки Київського ун-ту ім. Т.Шевченка, 1997. – Вип. 1. – С. 106-119.

5.8. Болтівець С.І. Фахові стрижні освітнього розвитку наших сіл // Сільська школа: стан, проблеми та перспективи розвитку: Матер. Всеукр. наук.-практ. конф., 14-15 квітня 1999 р. /За ред. О.Я.Савченко. – К.: ВБФ - «Школа майбутнього», 2000. – С. 38-40.

5.9. Болтівець С.І. Геокультурні перспективи освітньої політики України // Україна – країни Сходу: від діалогу педагогічних систем до діалогу культур та цивілізацій: Матер. наук.-практ. конф., 11-13 травня 2000 р. – К.: Фенікс, 2001. – С. 12-16.

5.10. Болтівець С.І. Соціальна психогігієна і норми суспільного розвитку // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні: Матер. доп. наук.-практ. конф. /За ред. С.Д.Максименка, В.Т.Циби, Ю.Ж.Шайгородського та ін. – К.: Укр. центр політичного менеджменту, 2003. – С. 431-449.

Болтівець С.І. Теоретико-методичні засади педагогічної психогігієни. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – Київ, 2005.

У дисертації розглядаються методологічні, теоретичні та методичні основи психогігієни процесу виховання і навчання, дається розгорнутий аналіз культурно-історичного розвитку проблеми душевного здоров'я і становлення педагогічної психогігієни. Визначено культурно-етнічні виміри психогігієни, основи індивідуальної психорегуляції, наведено методи психогігієнічного нормування і контролю.

Теоретично обґрунтовано принципи особистісної цілісності, ідейно-реалістичної єдності у психогігієнічному забезпеченні навчання і виховання, взаємоузгодженості сенсоутворення та самоздійснення у віковій перспективі.

Теоретичне значення дослідження полягає в створенні цілісної теорії педагогічної психогігієни, а практичне – в розробленні методики педагогічної психогігієни для забезпечення збереження і зміцнення психічного здоров'я учасників навчально-виховного процесу середньої загальноосвітньої школи.

Ключові слова: психогігієна, педагогічна психогігієна, здоров'я душі, психогігієнічний напрямок, заохочувально-спонукальні механізми, індивідуальна психорегуляція, розвиток адаптивності, референтна і вікова психогенність, якість психічного здоров'я, культура психічної самооцінки й самоконтролю.

Болтвицец С.И. Теоретико-методические основы педагогической психогигиены. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова. – Киев, 2005.

В диссертации изложены методологические, теоретические и методические основы психогигиены процесса воспитания и обучения, дан развернутый анализ культурно-исторического развития проблемы душевного здоровья и становления педагогической психогигиены. Определены культурно-этнические измерения психогигиены, основы индивидуальной психорегуляции, приведены методики психогигиенического нормирования и контроля.

Объектом исследования являются психогигиенические особенности процесса воспитания и обучения.

Предмет исследования – закономерности и механизмы психогигиенических аспектов учебно-воспитательного процесса учреждений образования.

Цель исследования состоит в разработке теоретических и методических основ педагогической психогигиены, определении главных психолого-педагогических принципов их применения, а также способов обеспечения оптимальных условий психического развития детей и учащихся, формирования культуры их психического здоровья и профессиональной психогигиенической позиции педагогических работников.

Сравнительно-исторический анализ основных тенденций методологического и теоретического решения психогигиенической проблематики на разных этапах развития цивилизации подтвердил закономерное усложнение факторов социально-психической жизни человека.

Проведенное исследование культурно-этнических аспектов психогигиены воспитания и обучения дало возможность установить, что семья и общество выступают в своей совокупности микро- и макроцелостностями, которые при взаимосогласованности собственных целей гармонизируют психическое развитие ребенка, а при их взаимном несоответствии усиливают напряжение психофизиологических механизмов адаптивности детей и подростков. Обобщенное содержание цели воспитания и определенные этой целью воспитательные идеалы отражает в себе психическая норма. Роль образования состоит в развитии адаптационных возможностей ребенка, подростка, юноши, взрослого человека к культурным условиям жизни постоянно усложняющихся обществ.

В исследовании теоретически обоснованы принципы личностной целостности в психогигиеническом обеспечении обучения и воспитания, взаимосогласованности смыслообразования и самоосуществления в возрастной перспективе, идейно-реалистического единства каждого из компонентов общего для всего общества поощрительно-побудительного механизма образовательной процессуальности. Разработана модель возрастной изменчивости индивидуальной нормы психических состояний детей и учащихся, методическая база для их отслеживания и прогнозирования, которая обеспечивает реализацию целостного подхода к изучению психического здоровья, осуществление педагогически-психогигиенического влияния с целью его сохранения и укрепления. Изложена методология индивидуальной динамики психической нормы как определенного состояния качества психического здоровья детей и подростков – основа для прогностической оценки моделей возрастной изменчивости индивидуальной нормы психических состояний.

Разработанная методика педагогической психогигиены включает диагностическую, отслеживающую и проективную батарею тестов, опросников, других методических инструментов оценивания состояния и качества психического здоровья детей и подростков.

Теоретическое значение исследования состоит в создании целостной теории педагогической психогигиены в комплексе с методикой ее применения в учебно-воспитательном процессе средней общеобразовательной школы.

Практическое значение исследования состоит в разработке методики педагогической психогигиены для обеспечения сохранения и укрепления психического здоровья участников учебно-воспитательного процесса средней общеобразовательной школы.

Ключевые слова: психогигиена, педагогическая психогигиена, здоровье души, психогигиеническое направление, педология, поощрительно-побудительные механизмы, индивидуальная психорегуляция, развитие адаптивности, референтная и возрастная психогенность, качество психического здоровья, культура психической самооценки и самоконтроля.

Boltivets S.I. Theoretical and methodical grounds of pedagogical psychohygiene. – Manuscript.

Thesis for Doctoral degree in psychology: specialty 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – M.P. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2005.

Methodological, theoretical, and technique grounds for psycho-hygiene of upbringing and education are considered, an all-out analysis of cultural and historical development of mental health problem and of formation of pedagogical psycho-hygiene is given. Cultural and ethnic dimensions of psycho-hygiene are determined; bases of individual psycho-regulation, as well as methods of psycho-hygienic adjustment and control, are elucidated.

Theoretical grounds are given for personal integrity principles, for unity of model and actual aspects of psycho-hygienic basis, underlying the process of education and upbringing, for conformity of sensory formation and personal actualisation in the ontogenesis.

Theoretical significance of this research arises from development of the integral theory of pedagogical psycho-hygiene, while its practical significance is due to elaboration of methods of pedagogical psycho-hygiene, aimed at protection and improvement of mental health of students and teachers in secondary school.

Key words: psycho-hygiene, pedagogical psycho-hygiene, mental health, psycho-hygienic domain, reinforcement and impetus mechanisms, individual psycho-regulation, development of adaptiveness, referent- and age- psychogeneity, quality of psychical health, culture of psychical self-appraisal and self-control.

